

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Olasz Irodalom Képzési Program

Gyertyános Éva Rita

**ÁRPÁD-HÁZI SZENT ERZSÉBET TISZTELETE A
MAI UMBRIA FERENCES KÖZÖSSÉGEIBEN**

Doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

Témavezetők:

Prof. Dr. PÁL JÓZSEF – tanszékvezető egyetemi tanár

Prof. Dr. BARNA GÁBOR – egyetemi tanár

Szeged, 2020

A kutatás előzményei, célkitűzései és a témaválasztás indoklása

Árpád-házi Szent Erzsébet alakja szerves részét képezi nemcsak a hazai, de az egész egyetemes egyház történetének. Kultusza számos katolikus közösség történetében nyolcszáz éve folyamatosan kimutatható. Közéjük tartozik az assisi szent nevét viselő ferences rend is, melynek testvérei közül napjainkban is mindenekelőtt a világiak számára készült regula követői ápolják tiszteletét. Ők az idő múlásával egyre inkább példaképüket ismerték fel benne, majd a történelem egy adott pillanatától fogva, a Szentszék hozzájárulásával, hivatalosan is rendjük védőszentjeként tekintettek rá.

Jelen dolgozat témaválasztását nagyban befolyásolta az a tény, hogy a Szent Erzsébet alakjához kötődő itáliai emlékanyaggal kapcsolatban 2003 és 2005 között már folytattunk vizsgálatokat. Ekkor Florio Banfi magyar vonatkozású emlékeit tárgyaló, 1941-ben megjelent kötetének revideálása alkalmával a szent nevével kapcsolatba hozható firenzei templomokat, kolostorokat, ábrázolásokat vettük számba. Miután ezek alapítói, illetve megrendelői jórészt a ferences rendhez tartoztak, kutatásunk során egyre több információt szereztünk arról, hogy Szent Ferenc szabályzatának követői miként ápolták a magyar származású szent tiszteletét. Jóllehet a hagyomány úgy tartja, sőt gyakran a szakirodalomban is arról olvashatunk, hogy Szent Erzsébet kezdettől fogva a ferences harmadik rend patrónája volt, a források tanúsága szerint Erzsébetet csak a 14. század végétől kezdve illették egyértelműen a terciária jelzővel és a védőszent titulus még ennél is később jelenik meg a dokumentumokban. Jelen dolgozat megírásának egyik fő célja az volt, hogy e kérdéskört alaposabban körüljárjuk.

Vizsgálatainkat elsősorban az Itáliai-félszigeten található mai Umbria tartományán belül folytattuk, az anyaggyűjtés nagy része tehát ezen a jól körülhatárolható területi egységen belül történt. A terepmunka helyszínének megválasztása során komoly szerepet játszott az a tény, hogy itt található Assisi városa, melyet még napjainkban is a rend spirituális központjaként tartanak számon, valamint Perugia, ahol 1235-ben Erzsébet szentté avatására sor került. Emellett a tartomány jelenlegi határain belül indult útjára több, a rend életét jelentősen befolyásoló reform - kezdeményezés is.

A kutatás során összegyűjtött vizuális, szöveges, valamint szóbeli források bemutatása és elemzése alapvetően azt a folyamatot hivatott körvonalazni, melynek során az Árpád-házból származott szent a ferences harmadik rend emblematikus alakjává vált.

A kutatás módszerei

A kutatás a vonatkozó szakirodalom megismerésével vette kezdetét. A szent életével, illetve kultuszával foglalkozó írások mellett elsősorban a ferences rend, azon belül is a harmadik ág történetével kellett behatóbban megismerkednünk, amihez elsősorban olasz nyelvterületen megjelent köteteket tudtunk felhasználni. Ezt követően kerülhetett sor az anyaggyűjtés lebonyolításának megtervezésére. Mivel a kultusz alakulását a maga komplexitásában, longitudinális jellegű vizsgálatokkal igyekeztünk leírni, szükségesnek látszott, hogy az elemzést a lehető legtöbb elérhető vizuális, szöveges és szóbeli forrás bevonásával végezzük. A tartomány jelentősebb múzeumain és ferences rendhez kötődő könyvtárain kívül 2011 és 2012 között tervszerűen felkerestünk számos kolostort és templomot is. Résztvevő megfigyelést végeztünk a harmadik rend közösségeiben és több testvérrel interjút készítettünk.

A szöveges források elemzése során a tartalomelemzés módszerét használtuk, az ábrázolások esetében pedig az ikonográfia eszköztárával élünk.

Azon túl, hogy az anyaggyűjtés elsősorban a kutatás fő céljának elérését szolgálta, reményeink szerint már az adatok rögzítésének köszönhetően is hasznosnak bizonyult, amennyiben azokat a jövő számára megőrizte, illetve további vizsgálatok lehetséges tárgyává tette.

Az értekezés fő gondolatmenetének összefoglalása

A dolgozat öt nagyobb egységből áll. Miután az első fejezetben részletesen áttekintettük a téma megfogalmazódásától a kutatás megvalósulásáig vezető utat, Szent Erzsébet alakjával és annak ferences vonatkozásaival ismerkedhetünk meg.

II. Árpád-házi Szent Erzsébet és a ferences család

Erzsébet életrajzának ismertetése előtt a vonatkozó szakirodalmat, a szentség fogalmát, valamint a szentek tiszteletének alapvető megnyilvánulási formáit mutatjuk be.

II. András és Merániai Gertrúd harmadik gyermekének életrajzát a legkorábbi, hitelesnek mondott források alapján összegeztük oly módon, hogy különös hangsúlyt kapjanak azok a tények, melyek alapján alakját később a ferences renddel összefüggésbe hozhatták. A következő alponthan különböző típusú, ferences környezetben született szöveges források kronologikus áttekintésének segítségével kerestük a választ arra, mikor és hogyan illeszkedett be Erzsébet személye az elismert terciárius szentek sorába. A bemutatott írások alapján úgy

tűnik, hogy a harmadik rendhez való csatlakozása csupán a 14. század közepétől kezdve fogalmazódott meg egyértelműen. Ezután viszont egyre gyakrabban előfordult, hogy a terciáriusok hivatásának elismeréséért folytatott küzdelemben alakja hivatkozási alapul szolgált. A 17. században valószínűleg már pápai engedély birtokában illethették a patróna jelzővel, de a vizsgált írásokban a szó használata ekkor még csak elvétve fordul elő. A 19. század utolsó és a 20. század első néhány évtizedében a kultusz terén fellendülés tapasztalható, ami egyértelműen megmutatkozik a szöveges források szenttel kapcsolatos megnyilatkozásaiban is. A fejezet következő alpontjában a harmadik rend történetével ismerkedhetünk meg közelebbről. Ennek megírása során már előrevetítettük az anyaggyűjtés, illetve az adatok elemzése során szerzett eredményeinket és arra törekedtünk, hogy megvilágítsuk a rend belső fejlődésének és a kultusz alakulásának összefüggéseit. Szent Erzsébet alakját azért állíthatták a 14. század második felétől kezdve egyre inkább a terciáriusok elé példaként, mert ebben az időben nyert határozott formát, majd pápai jóváhagyást a harmadik rend keretei között vállalható közösségi életforma. Ettől kezdve nem jelenthetett problémát annak értelmezése, hogy klauzúra nélkül társnőivel kórházában együtt élve, hogyan követhette a türingiai gróf özvegye Szent Ferenc szabályzatát. Ahogy a harmadik rend struktúrája egyre szilárdabbá vált, Szent Erzsébet kultuszának előmozdítása egyben a tagok képzését, majd a különböző közösségek közötti egység építését is szolgálta. Ez a megállapítás mindenekelőtt az 1883-ban, XIII. Leó pápa által megújított regulát követő időszakra érvényes.

III. Árpád-házi Szent Erzsébet ferences rendhez köthető kultuszának nyomai Umbriában

Ez a fejezet az anyaggyűjtés eredményeit mutatja be oly módon, hogy típusa szerint az emlékeket két nagyobb egységbe sorolva tárgyalja. A vizuális források ismertetése kronologikus sorrendben történik, hogy egy-egy korszak képi anyagát, valamint a megrendelők szándékát minél jobban átlássuk. Az egyes évszázadok ikonográfiájának alaposabb vizsgálata alkalmat ad arra is, hogy a harmadik rend történetének bizonyos korszakaira jellemző változásokat a szent ábrázolásokon való megjelenéseivel összefüggésbe hozzuk. A gyűjteményben szereplő mintegy hetven alkotás közül nem mind ismeretlen a szakirodalom számára, de vannak olyan munkák is, amelyek idáig nem kerültek a figyelem középpontjába. A gyűjtés során igyekeztünk minden, a témához szorosan kapcsolódó megjelenítést rögzíteni, a kritériumok között nem szerepelt az adott alkotás művészi értéke.

A szöveges források további három csoportra bontva kerültek bemutatásra. Elsőként Umbria ferences könyvtáraiban található, jórészt 19–20. században, olasz nyelven született kézikönyvekről olvashatunk. A kiadvány típusának korai példányaival ugyan már a 17. században is találkozhatunk, e kézikönyvek használata és népszerűsége XIII. Leó pápa megújított reguláját követően egyértelműen megnövekedett. Ez a virágzó időszak egészen addig tartott, míg 1978-ban a rend meg nem kapta a testvérek életében több szempontból is jelentős változást hozó, legújabb szabályzatát. A könyvek alapvető célja a rendtagok képzésének elősegítése volt. A regula, a terciáriusok számára elnyerhető lelki javak és a szentek katalógusa mellett 1883-tól kezdve már számos, Szent Erzsébet novemberi ünnepnapjára előkészítő kilenced, illetve triduum szövege is megtalálható. Az imádságok a szentet szinte kivétel nélkül a harmadik rend patrónájának nevezik és egyértelműen ferences erényeket megvalósító példaképként emlékeznek meg róla.

A kézikönyvek után a szent életrajzát feldolgozó, többségében Montalembert gróf 1836-ban megjelent nagyhatású munkáját követően, olasz nyelven született kiadványokkal ismerkedhetünk meg. Ezek nagy része vagy a kiadó, vagy a szerző révén a ferences rendhez kötődik, így nem meglepő, hogy Erzsébetet olykor már az alcímekben is Szent Ferenc jeles követőjeként szerepel.

A szöveges források között utolsó pontban végül azokat a folyóiratokat tekinthetjük át, melyek a dolgozat témájának szempontjából különösen fontos adatokat tartalmaznak. A 19. század sajtóapostoli tevékenységének részeként a rend is elindította a maga folyóiratait, s ezek jelentős része épp a terciáriusokat kívánta megszólítani. A testéri közösségek beszámolóit, a központi kezdeményezések és a hirdetések segítségével jól körvonalazható az a virágzó kultusz, mely a századforduló környékének néhány évtizedét jellemezte.

IV. Szent Erzsébet tiszteletének megnyilvánulási formái a 19-21. századi Umbria harmadik rendi közösségeiben

A dolgozat ezen fejezetében ismerhetjük meg az interjúk és a résztvevő megfigyelések során rögzített szóbeli forrásokat. A közösségek életében kimutatható kultuszt három szempont alapján igyekeztünk bemutatni. Először is számba vettük azokat az umbriai világi és reguláris harmadik rendi közösségeket, melyek Szent Erzsébet nevét viselik, majd arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a novemberi ünnepnappal kapcsolatban vajon találunk-e sajátos hagyományokat.

Mivel a szent születésének, halálának, illetve kanonizálásának 19. és a 21. századi évfordulóinak alkalmával számos, a szent tiszteletében gyökerező kezdeményezés történt, ezek bemutatása külön alpontra történt.

A dolgozat záró fejezetében vizsgálataink eredményeit igyekeztünk összefoglalni. Miután a vizuális források elemzése a kutatás meghatározó részét képezi, fontosnak tartottuk, hogy a függelékben az összes ábrázolás megtekinthető legyen. Ezen felül a szöveges források, illetve a közösségek ünnepének illusztrálása céljából is választottunk egy-egy felvételt.

Az értekezés eredményei

Dolgozatunkat igyekeztük úgy elkészíteni, hogy a kutatás során összegyűjtött és kielemezett adatok, valamint a szakirodalom eredményeinek felhasználásával olyan egység jöjjön létre, melyet végigolvasva az érdeklődő számára világosan kirajzolódik az a folyamat, melynek eredményeképpen Árpád-házi Szent Erzsébet alakja a ferences harmadik rendbe integrálódott. Az anyaggyűjtés és a vizsgálatok jelentős része ugyan egy meghatározott területi egységre szorítkozott, de tekintettel arra, hogy Umbria évszázadok óta meghatározó szerepet tölt be a rend életében, a megállapítások bizonyos mértékben általánosíthatók. Jóllehet a magyar származású szent tiszteletével kapcsolatban nem egy tanulmány áll már a kutatók rendelkezésére, a kultusz ferences vonatkozásainak komplex, szűk populációra vonatkozó, longitudinális jellegű vizsgálata nem mondható szokványosnak. A kutatás lényeges eredményének tartjuk a sok új vizuális és szöveges forrás feltárását. Az új adatok, valamint a harmadik rend történetének behatóbb tanulmányozása segítségével árnyaltabb képet kaphattunk arról, hogy az egyes történelmi korszakokban hogyan mutatkozott meg, esetenként miért és miben változott a testvérek Szent Erzsébet iránti tisztelete.

Publikációs jegyzék

Florio Banfi: Magyar emlékek Itáliában, (szerk. Kovács, Zs. – Sárközy, P.; Gyertyános Éva a közreműködők között). Szeged: SZTE BTK Olasz Tanszék, 2005.

(2008). Árpád-házi Szent Erzsébet korai ábrázolásai Itáliában. In Pál, J. – Mátyás, D. – Róth, M. (szerk.), *Fiatal kutatók és Olaszország*, (pp. 131-137). Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

(2009). Le rappresentazioni precoci di Santa Elisabetta d'Ungheria in Italia. In Ettorre, S. - Mátyás, D. - Róth, M. (szerk.) *Nuova Corvina No 21*, (pp. 146-151). Budapest: Istituto Italiano di Cultura.

(2009). Árpád-házi Szent Erzsébet 13-14. századi, firenzei kultuszának emlékei. In Falvay, D. (szerk.), *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13-16. században*, (pp. 205-210). Budapest: Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány.

(2012). Megszentelt élet és társadalmi szerepvállalás. In Povedák, K. – Barna, G. (szerk.) *Vallás, közösség, identitás*, (pp. 192-201). Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

(2012). Szent Erzsébet tiszteletére utaló szöveges források a Ferences Rend umbriai tartományaiban. In Kozma, G. (szerk.) *Szakkollégiumok és a felsőoktatási intézmények együttműködésének új dimenziói*, (pp. 7-12). Szeged: Gerhardus Kiadó.

(2012). Szent Erzsébet ünnepnapjának sajátos elemei Umbria ferences közösségeiben. In Szigeti, A. (szerk.) *Keresztény Szakkollégiumok és a felsőoktatási intézmények együttműködésének új dimenziói*, (pp. 7-17). Szeged: Gerhardus Kiadó.

(2013). Árpád-házi Szent Erzsébet emlékei Assisiben. In Medgyessy, S. N. – Ötvös, I. – Öze, S. (szerk.), *Nyolcszáz esztendő a Ferences Rend*, (pp. 823-830). Budapest: Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány.

(2014). 20. századi havilapok a Ferences Harmadik Rend szolgálatában. In Barna, G. - Povedák, K. (szerk.), *Lelkiségek és lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában*, (pp. 159-166). Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

(2014). Emphasized background: landscape-painting as an instrument of identity-representation. In Bedyński, W. – Povedák, I. (szerk.), *Landscape as a factor in creating identity*, (pp. 133 -142). Warsaw: "Dance House" Society.

(2014). Szent hitves: család és életszentség viszonya Árpád-házi Szent Erzsébet ferences rendi kultuszában. In Barna, G. – Gyöngyösi, O. – Kiss, E. (szerk.), *A család egykor és ma*, (pp. 149-156). Szeged-Budapest: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport.